

Дмитро Бібіков

молодший науковий співробітник,
Інститут археології НАН України,
(Київ, Україна)
bibikov-@bigmir.net

Андрій Оленич

молодший науковий співробітник,
Інститут археології НАН України,
(Київ, Україна)
atli-sent@bigmir.net

Dmytro Bibikov

Junior researcher in Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

Andrii Olenych

Junior researcher in Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

ГОНЧАРНІ ГОРНИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ВИШГОРОДА ТА ЇХ ЕВОЛЮЦІЯ

POTTERY KILNS OF ANCIENT RUS VYSHGOROD AND THEIR EVOLUTION

Анотація

В статті підведено підсумки археологічних досліджень гончарних горнів давньоруського Вишгорода – найбільшого з відомих середньовічних гончарних центрів Східної Європи. За 80 років на території міста вивчено понад два десятки горнів, приблизно стільки ж було зафіксовано візуально, але не розкопано. Така значна кількість різночасових комплексів відкриває можливості для певних узагальнень з приводу давньоруського гончарства та його еволюції. Ретельний аналіз керамічного матеріалу з заповнення споруд дозволив розподілити їх на п'ять послідовних хронологічних етапів, протягом яких змінювались їх розміри та конструктивні особливості.

Ключові слова: Давня Русь, Вишгород, гончарство, горни, керамічний матеріал, еволюція

Summary

The article summarizes the archaeological research of the pottery kilns in ancient Vyshgorod. It was the biggest medieval pottery center in Eastern Europe in that time. More than twenty kilns were studied over the last 80 years. Around the same amount of kilns were discovered visually but never excavated from the ground. This significant amount of complexes belonged to different periods gave us the possibility to make certain generalizations about the pottery in Kyivan Rus' and their evolution. Analyzing the ceramic materials from filling plants attentively, permitted to divide them into five consecutive chronological stages, to demonstrate their dimensions and design features changes.

Keywords: Ancient Rus, Vyshgorod, pottery, kilns, ceramic material, evolution

Комплексне вивчення давньоруської кераміки на сьогодні є одним із найбільш актуальних завдань середньовічної археології в нашій країні. Ця категорія археологічного матеріалу є наймасовішою та нап'ямом пов'язана з питаннями датування пам'яток, їх інтерпретації, тощо.

Очевидним є і той факт, що саме матеріали виробничих комплексів в даному плані є найбільш інформативним джерелом, оскільки дозволяють спиратися на первинні дані.

Гончарство являло собою основу економіки вишгородського посаду XI – перш. пол. XII ст. Вказана пам'ятка за масштабами свого виробництва не має аналогів на давньоруській території. В період розквіту тут одночасно могло функціонувати 250–300 гончарних горнів¹. На думку дослідників, вишгородське керамічне виробництво забезпечувало потреби не лише жителів самого міста, але й інших населених пунктів². Лише Р. С. Орлов вважав, що це виробництво пов'язане з необхідністю виготовлення посуду, що відповідав би державній системі мір у зв'язку з накопиченням натурального податку³. На сьогодні посад Вишгорода – найкраще досліджений гончарний осередок давньоруського часу на території України, що дає можливість для певних узагальнень стосовно середньовічного гончарного ремесла в цілому.

Локалізація та історія дослідження вишгородських горнів

Майже всі горни знаходяться в урочищі “Гончари”, що займає більшу частину посаду. Вишгородський посад площею бл. 19 га кін. X – перш. пол. XII ст. знаходився на південь та південний захід від городища, між р. Монашка і кол. протокою Дніпра, р. Коноплянкою. Відкриття археологами цієї частини міста відбулося в 1936–1937 рр. Тоді на схилах одного з ярів, котрий з південного заходу огинає городище (біля сучасної греко-католицької церкви) Т. М. Мовчанівський розкопав перші три гончарні горна та виявив більше десятка плям випаленої глини⁴. У 1947 р. В. Й. Довженок на схилі того ж яру виявив зруйнований горн⁵; у 1960-х рр. було досліджено один горн, помічено ще близько 15-и місць виходів печини відповідної форми та розміру; без зазначення місця розташування⁶. Найбільш масштабні охоронні роботи у 1990 р. у південно-західній частині посаду провів кооператив “Археолог”. Тоді на площі бл. 2000 м² було розкопано частину вулиці з розташованими обабіч садибами гончарів⁷. Прилеглу територію Р. С. Орлов досліджував у 1990 р. (один горн), 1992 р. (один цілий та два зруйнованих) та 1995 р. (один горн)⁸. В подальшому на суміжних ділянках велись охоронні роботи під керівництвом Р. С. Орлова (2004 р.; горн, нині експонований у вишгородському Музеї давньоруського гончарства)⁹, І. А. Готуна (2005 р., дослідження того ж горна)¹⁰, А. В. Петраускаса (2008 р., залишки кількох горнів східніше Музею гончарства)¹¹.

З 2012 р. цю частину міста досліджує Вишгородська археологічна експедиція ІА НАНУ на

¹ Орлов Р. С. Правда Руська і керамічне виробництво XI–XII ст. // Старожитності Русі-України. – К.: Київська академія євробізнесу, 1994. – С. 167–168.

² Довженок В. Й. Вишгород // Археологія Української РСР. – К.: Наук. думка, 1975. – Т. 3. – С. 234; Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 134.

³ Орлов Р. С. Вказ. пр. – С. 172–173.

⁴ Довженок В. Й. Огляд археологічного вивчення Древнього Вишгорода за 1934–1937 рр. // Археологія. – 1950. – Т. III. – С. 64–91.

⁵ Довженок В. Й. Розкопки Древнього Вишгорода // АП УРСР. – 1952. – Т. III. – С. 26–28.

⁶ Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 118.

⁷ Чабай В. П., Евтушенко А. И., Степанчук В. Н. Отчет о раскопках Дорогожицкого отряда Вышгородской экспедиции НПК “Археолог” в урочище “Гончары” в г. Вышгороде в 1990 г. // НА ІА НАНУ. – 1990/67.

⁸ Орлов Р. С. Дослідження вишгородського гончарного центру XI–XII ст. // Старожитності Вишгородщини. Зб. тез і повідомл. 10 наук.-практ. конф. – Вишгород: Вишгород. іст.-культ. заповідник, 2003. – С. 60–63.

⁹ Орлов Р. С., Серов О. С. Звіт про археологічне дослідження в м. Вишгород Київської обл. // НА ІА НАНУ. – 2004/150.

¹⁰ Готун І., Квітницький М., Коваль О., Петраускас А. Дослідження ремісничого осередку на посаді давньоруського Вишгорода // Старожитності Вишгородщини: Зб. тез доповідей і повідомл. 13-ої наук.-практ. конф. – Вишгород: Вишгород. іст.-культ. заповідник, 2007. – С. 31–42.

¹¹ Петраускас А. В., Готун І. А., Коваль О. А. Дослідження житлового комплексу із залишками ремісничого виробництва на посаді давньоруського Вишгорода в сезоні 2008 р. // Старожитності Вишгородщини: Зб. тез, доповідей і повідомл. 15-ої наук.-практ. конференції. – Вишгород: Вишгород. іст.-культ. заповідник, 2010. – С. 77–79.

чолі з В. Г. Івакіним, за участю авторів. Основним місцем розкопок стала ділянка 42 в центрі посаду (пров. Старосільський). За чотири роки на площі бл. 500 м² виявлено залишки чотирьох цілих та одного зруйнованого гончарних горнів¹².

Основні етапи гончарного виробництва за вишгородськими матеріалами

За О. А. Бобринським, процес створення керамічного посуду поділяється на три основних стадії: 1) підготовча; 2) створювальна; 3) закріплююча. Перша стадія включає в себе відбір сировини, її добування і підготовку формувальної маси; друга – виготовлення начину, створення порожнистого тіла, надання форми, обробку поверхні; третя стадія – повітряне висушування, термічне висушування, випал, хімічну обробку поверхні¹³.

Під час обстежень крутих схилів Вишгородського городища і сусідніх пагорбів на північний схід від території гончарного посаду, неодноразово були помічені виходи якісних каолінових глин. Вони мають високу пластичності, зовсім незначну кількість природних домішок, і після випалу дають міцний черепок. Наявність цих родовищ і зумовила виникнення такого масштабного гончарного осередку. Схили зазначених пагорбів і нині використовуються місцевими жителями для видобутку глини. Тут також знаходяться виходи менш пластичних піщанистих суглинків, з яких могли зводитись стіни гончарних горнів¹⁴. Оскільки рельєф плато протягом останнього століття суттєво змінився внаслідок зсувів, у Вишгороді неможливо зафіксувати сліди давньоруських кар'єрів-глинищ, відомих, наприклад, з розкопок поселення Автунучі¹⁵.

В зламах кераміки XI ст. часто помітні сліди недбалого розмішування двох глин – світлої каолінової та червонуватої осадової¹⁶. Додаткової міцності виробам надавали різноманітні домішки – пісок, жорства.

Наступним етапом підготовки сировини було поміщення до спеціального сховища (етногр. “глинник”), в якому гончарну глину певний час вистоювали і готували для використання – поливали водою і лопатили. Як правило, це звичайна яма або огорожений наземний майданчик. Подібний об'єкт (№ 3) було виявлено 2015 р. у південно-західній частині розкопу. Він являв собою незначне видовжене заглиблення, розмірами 3,5×0,85 м, на дні якого зафіксовано прошарок необпаленої глини¹⁷. Вірогідно, глинник мав дерев'яну огорожу, на що вказують доволі рівні краї об'єкту. Експериментальним шляхом доведено, що глина, залишена у сховищі на зиму, ставала більш пластичною та однорідною за складом¹⁸.

Характер поверхні вишгородських глиняних виробів свідчить про те, що тіло посудин формувалось спіральсько-джгутовим способом і лише потім підправлялося на гончарному крузі. Більшість дослідників припускає існування в Давній Русі як повільного (ручного) гончар-

¹² Івакін В. Г., Бібіков Д. В., Оленіч А. М., Зоценко І. В. Гончарний посад давньоруського Вишгорода за матеріалами археологічних досліджень 2013–2015 рр. // Русский сборник. – Вып. 8. – Т. 1. – Брянск: РИО БГУ, 2016. – С. 74–88; Івакін В., Бібіков Д., Оленіч А., Зоценко І. Попередні результати розкопок вишгородського посаду // Археологічні зошити з Пересопниці. – III. – Пересопниця: Видавець О. Зень, 2015. – С. 4–11.

¹³ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. – М.: Наука, 1978. – С. 14.

¹⁴ Довганіч О. О., Готун І. А., Петраускас А. В. Охоронні реставраційно-відновлювальні роботи на Вишгородському давньоруському гончарному осередку // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Мат. III Судакской международ. конф. – Т. II. – Судак: Академперіодика, 2006. – С. 105–104.

¹⁵ Готун І., Шевцова Л. Автунічі – селище гончарів Х–XIII ст. // Укр. гончарство. – 1994. – №2. – Опішне: Укр. народознавство, 1995. – С. 63.

¹⁶ Оленіч А. Вишгородський гончарний квартал // Пам'ятки України. – 2015. – № 10–12. – С. 62.

¹⁷ Івакін В. Г., Бібіков Д. В., Оленіч А. М. Нові дані про ремесло і торгівлю давньоруського Вишгорода (за матеріалами досліджень 2013–2015 рр.) // АДІУ. – Вып. 3 (20). Дослідження Київського Полісся. – К.: ІА НАНУ, 2016. – С. 163.

¹⁸ Готун І., Коваль О., Петраускас А. Роботи з експериментального відтворення конструкції та функціонування давньоруських гончарних горнів типу горну №6 з селища Автунічі // Старожитності Вишгородщини: 36 тез доп. і повідомл. 12-ої наук.-практ. конф. – Вишгород: Вишгород. іст.-культ. заповідник, 2005. – С. 73.

ного круга, так і швидкого – ножного. Оскільки деревина на більшості південно-руських територій практично не зберігається, про характер виробничих процесів можуть свідчити технічні відбитки на денцях посуду. Повільний круг, як показують етнографічні матеріали та археологічні знахідки з міст Північної Русі¹⁹, являв собою вмонтований на лавці або підставці нерухомий вертикальний стержень з круглою насадкою, що ручним способом оберталась навколо нього. Через поступове проточування стержнем та постійний контакт із вологою, насадка починала розтріскуватись. Сліди подібних дефектів у вигляді своєрідних випуклих смуг нерідко фіксуються на денцях вишгородського посуду XI ст. На початку XII ст. в процесі формування гончарних виробів, вірогідно, відбуваються якісні зміни. Так, у заповненні ями цього періоду з розкопок 1990 р. виявлено денце з відбитком у вигляді втисненого квадрата²⁰, характерним для кола швидкого обертання ножного типу²¹.

Під час формування тіла посудин та їх орнаментациї могли використовуватись спеціальні інструменти. Можливо, для подібних цілей застосовувався кістяний ніж завдовжки 85 мм, знайдений 2005 р. в заповненні гончарного горна²².

Майстерню, в якій відбувалась формування гончарних виробів, служило саме житло майстра. В 2014 р. було досліджено житлову споруду початку XI ст. – об'єкт 16. В куті споруди, за піччю, виявлено масив сирової вимішаної глиняної маси – запас гончарної сировини. Горн того ж періоду був розташований в 12 м на схід. Перед випалом готові вироби просушувались, скоріш за все – у закритому приміщенні.

Чимала частина гончарної продукції тріскалась під час просушки та випалу. Ями, заповнені відходами виробництва, часто фіксуються поруч із горнами.

Мабуть, найважливішим етапом виготовлення керамічного посуду був останній, найскладніший, – випал. Цей процес був пов'язаний зі створенням особливого типу виробничих споруд – горнів.

Загальні конструктивні та технологічні особливості вишгородських горнів

Всі вишгородські гончарні горни слід віднести до найрозповсюдженого типу давньоруських горнів – з вертикальним рухом теплового повітря, тобто – двоярусної конструкції. Подібні споруди є достатньо ефективними для випалу великих партій посуду: принцип поширення теплових газів дозволяв без застосування штучного піддуву досягати достатньо високої температури.

Першим етапом спорудження гончарного горна було риття котловану. В ряді випадків його розміри суттєво перевищували параметри самої майбутньої споруди; решту площі котловану після зведення тіла горна засипали утрамбованим материковим лесом. Такий спосіб спорудження дозволяв краще загладити, висушити, а також обпалити його стінки. В інших випадках глиною обмазувався безпосередньо край котловану.

Поруч із котлованом викопувалась передгорнова яма тієї ж глибини. Іноді по кутах ями фіксуються невеликі стовпові ямки, що свідчить про дерев'яну обкладку її стін. З котлованом запуску передгорнова яма з'єднувалась вузькою перемичкою на місці майбутнього устя горна.

На місці топкової камери заливалась основа (майбутній черинь) з рідкої глини. Стіни топкової камери споруджувались за допомогою вертикального каркасу з гілок, залишки якого у вигляді концентричних ямок під черенем часто помічали під час розкопок на території посаду²³. Формувались стіни методом “клаптикового ліплення” з великих фрагментів заготовленої

¹⁹ Бобринский А. А. Древнерусский гончарный круг // СА. – 1962. – Вып. 3. – С. 48.

²⁰ Оленич А. Вказ. пр. – С. 63.

²¹ Бобринский А. Л. Древнерусский гончарный круг... – С. 45.

²² Довганіч О. О., Готун І. А., Петраускас А. В. Вказ. пр. – С. 110.

²³ Готун І. Гончарні осередки Вишгород та Автунічі: загальне і особливе // Старожитності Вишгородщини. Зб. тез і повідомл. 12 наук.-практ. конф. – Вишгород: Вишгород. іст.-культ. заповідник, 2005. – С. 49; Орлов Р. С. Правда Руська... – С. 166–167.

маси²⁴. Часто на стінках добре помітні сліди виходу природного кварцу та “скоринка” зеленої склоподібної маси (особливо – в місцях критичного температурного навантаження). Це явище може свідчити про досягання температури близько 1000°C і більше.

Після виведення топкової камери приблизно на рівень горизонту здійснювалось мурування решітчастої перегородки – теплорозподільного блоку. Він споруджувався на опалубці з дошок, про що свідчать досить численні випадки фіксації відбитків волокон або горілих прошарків на глиняному розчині. У двох випадках зафіксовано вертикальні дерев’яні підпорки, що підтримувала решітку на етапі її зведення – одну та чотири відповідно. Цей конструктивний елемент зазнавав найбільшого навантаження: саме його поламку найчастіше фіксують при дослідженні вишгородських горнів. Схожий результат дало експериментальне відтворення одного з них²⁵. Найбільш вразливими були стики теплорозподільного блоку зі стінами горна та підпорною стінкою. В цих місцях перегородка потовщувалась, отримуючи куполоподібну або аркоподібну форму.

Якщо решта конструктивних елементів вишгородських горнів є, загалом, сталими, то саме за характером підпорки теплорозподільного блоку – козла – споруди найбільше різняться. Досить поширеними є горни з вільним простором під решіткою (за типологією, запропонованою О. А. Бобринським, – вид 1²⁶). Частина горнів (як правило – з великою, до 2 м у перетині, випалювальною камерою) мала глиняну підпорну стінку, котра упиралася в тильну стінку топкової камери (за О. А. Бобринським – вид 3б – горни з глухою перегородкою та довгим топковим каналом), або трохи не доходила до неї (вид 4б – горни з кільцевим принципом руху гарячих газів та збереженням функцій розподілу тепла²⁷).

Після “підтягання” конструкції (часткового висихання і втрати пластичності), продовжувалось нарощування стінок, вже – камери випалу. Пропорції розмірів топкової і випалювальної камер мали порушення на користь останньої. Вона мала вміщати достатньо велику, рентабельну, кількість керамічних виробів.

По закінченні фактичного спорудження пристрою відбувалось його висихання та прогрів. Іноді, як було сказано вище, тіло горна обпалювалось і ззовні. Після прогрівання на максимальній температурі повністю чи частково перегорали дерев’яні елементи, однак, конструкція залишалася триматись за рахунок “керамізації”.

Зі зрозумілих причин, верхня частина склепіння випалювальної камери, де знаходився завантажувальний отвір, в жодному з вишгородських горнів не збереглась. Після поміщення посуду до випалювальної камери завантажувальний отвір замазувався глиною або закривався. За етнографічними даними, для цього використовувались великі фрагменти бракованого посуду – так званий “причерепок”²⁸, що не давав потрапляти холодному повітрю всередину камери випалу, і, ймовірно, розсіював полум’я, що виходило з випалювальної камери²⁹. Водночас, невеликі отвори, забезпечували підтримання тяги.

Іноді навколо горна вдається зафіксувати симетричні стовпові ями – залишки легкого навісу, що захищав споруду від потрапляння атмосферних опадів. Як було нами експерименталь-

²⁴ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. – М.: Наука, 1978. – С. 120.

²⁵ Оленич А. М., Бібіков Д. В., Івакін В. Г., Зоценко І. В. Спроба експериментальної реконструкції давньоруського гончарного горну (за матеріалами розкопок ремісничого посаду Вишгорода у 2013 р.) (в друці).

²⁶ Бобринский А. А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II–V вв. н. э.). – М.: Наука, 1991. – С. 190.

²⁷ Там же.

²⁸ Оленич А. М. Процес випалу в давньоруському горні на прикладі горнів вишгородського посаду // АДІУ. – Вип. 3 (20). Дослідження Київського Полісся. – К.: ІА НАНУ, 2016. – С. 169.

²⁹ Чміль Л. В., Чекановський А. А. Традиційна технологія виробництва керамічного посуду на Київському Поліссі // АДІУ. – Вип. 10. Експериментальна археологія: досвід моделювання об’єктів та виробництва. – К.: ІА НАНУ, 2013. – С. 167.

но доведено, інтенсивний вихід гарячого повітря та вогню у верхній частині випалювальної камери робить недоцільним спорудження стаціонарного навісу³⁰. Імовірно, на час випалу навіс розбирався.

За етнографічними даними, гончарні горни активно експлуатувались протягом теплої пори року. Більшу ж частину часу вони не функціонували. На цей період (а можливо – на весь час поза експлуатацією) горн обладнували додатковими вологозахисними пристроями. У протилежному випадку, як показали експерименти, менш ніж за рік споруда зазнавала критичних пошкоджень, які навіть за умови ремонту практично унеможлилювали її подальше використання³¹.

Детальний розгляд вишгородських горнів пропонуємо вести за хронологічним принципом, оснований на аналізі керамічного матеріалу з заповнення горнів.

Горни першого періоду

Об'єкт 3 (2013 р.). Горн овальної форми було споруджено у котловані розміром приблизно 2,1×2,0 м. В північно-західній та північно-східній частинах котловану виявлено по одній стовповій ямі – залишки легкого навісу. Розміри самого об'єкту – 1,2×1,1 м.

На висоті 0,15 м над рівнем материка було виявлено випалювальну камеру горна. В плані вона мала овальну форму і була орієнтована за віссю північ–південь. Простежена на висоту 0,4 м, фрагменти склепіння завалились всередину камери. Товщина стінок склепіння становила до 0,1 м. Верхня частина камери випалу ще в давнину була закидана землею, фрагментами кераміки та великими кістками тварин.

Теплорозподільний блок (рис. 1, б) було поставлено на опалубку із дошок, залишки яких зафіксовано у розрізі горну. Нижня його частина мала куполоподібну форму: від центру до стінок вона потовщувалася до 0,2 м, спираючись на останні. Виявлено два продухи діаметром близько 0,1 м, ще два збереглися частково. Центральна частина ще у давнину провалилась.

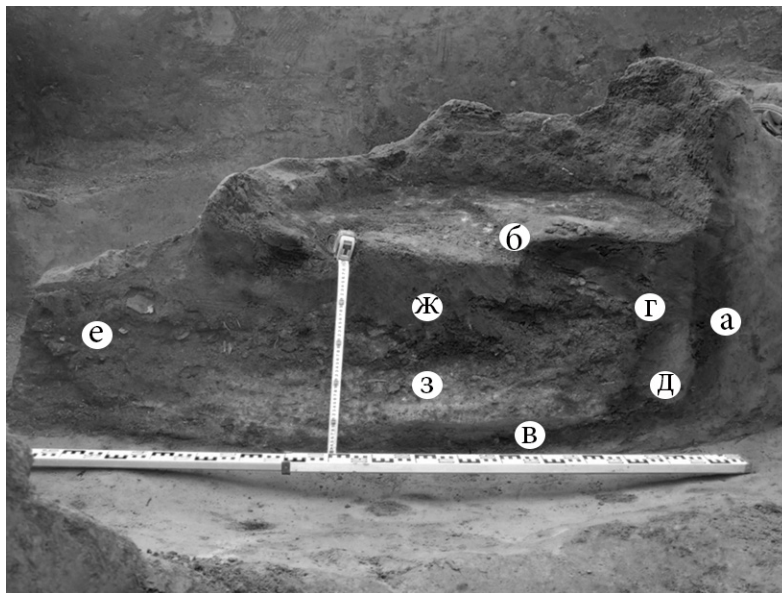

Рисунок 1. Поздовжній розріз об'єкту 3 з розкопок 2013 р.:

а – стіни об'єкту; б – теплорозподільний блок; в – черинь; г – діагональна підпорка-козел; д – засипка з материкового суглинку; е – устя; ж – завал глинобитних конструкцій; з – шари золи та вуглю.

³⁰ Оленич А. М., Бібіков Д. В., Івакін В. Г., Зоценко І. В. Вказ. пр.

³¹ Готун І., Коваль О, Петраускас А. Вказ. пр. – С. 75.

Максимальна висота (по центру) топкової камери становила 0,4 м. Під завалом глини, утвореним після руйнування теплорозподільного блоку (рис. 1, ж), виявлено потужний шар вугілля та попелу (рис. 1, з). Функції козла виконувала діагональна підпорна стінка завтовшки 0,1 м, котра також спиралась на стіни топкової камери по всьому їх периметру (рис. 1, г). Ця стінка, очевидно, так само була споруджена на дощатій опалубці; простір між нею та стінами топкової камери було заповнено утрамбованим материковим лесом (рис. 1, д). На глибині 1,0 м від рівня виявлення об'єкту зафіксовано черинь завтовшки 0,05–0,1 м. Устям теплотехнічний пристрій орієнтовано на південь. Воно мало аркоподібну форму, всередині також зафіксовано потужний шар вугілля та попелу (рис. 1, е).

До устя примикала трапецієвидна передгорнова яма, повністю простежити яку не вдалось. По центру ями зафіксовано глинобитну вимостку³².

За типом профілювання вінця із заповнення горна можна охарактеризувати як “манжетовидні”. З-поміж решти типів кераміки, характерних для XI ст., варто відмітити два фрагменти, що мають закінчення у вигляді вертикально зрізаних площин, із напливами на верхній та нижній гранях. Шийка має незначний вигин назовні. Горщики аналогічного профілювання характерні для об'єктів X ст., наприклад – поховання 80 зі Старокиївської гори³³. В цілому горн може бути датований початком XI ст.³⁴.

Об'єкт 102 (1990 р.). Горн овальної форми був орієнтований за віссю північ – південь і мав розміри 1,5×1,25 м (рис. 2).

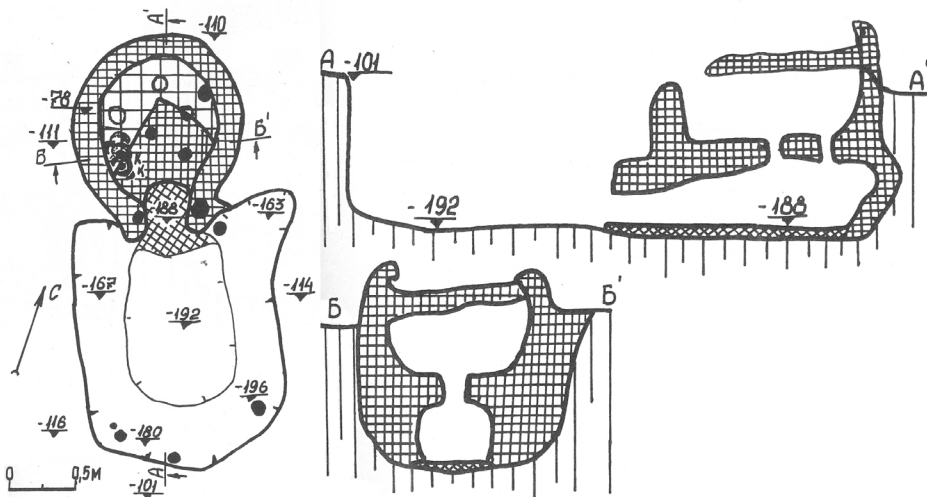

Рисунок 2. План та розрізи об'єкту 102 з розкопок 1990 р. (за В. П. Чабаєм та ін.). НА ІА НАНУ.

Камера випалу зберіглась на висоту 0,35–0,4 м, дещо вище материка. Сліди дерев'яного каркасу завтовшки 0,15–0,17 м, за допомогою якого було сформовано її стінки, було видно в розрізі останніх. Внутрішній діаметр випалювальної камери становив 0,8 м. Дослідники помилково прийняли виявлений у ній, трохи вище материка, горизонтальний завал глини потужністю 0,1 м, утворений а результаті руйнації склепіння горна, за саме склепіння³⁵.

³² Бібіков Д. В. Конструктивні особливості гончарного горну кінця X–XI ст. з розкопок 2013 р. у Вишгороді // Болховітіновський щорічник 2013/2014. – К.: НКПІКЗ, 2015. – С. 153–157.

³³ Івакін Г. Ю., Козюба В. К., Комар О. В., Манігда О. В. Розкопки 2009 р. на Старокиївській горі поблизу Десятинної церкви // АДУ 2009 р. – К.: ІА НАНУ, 2010. – С. 169–172.

³⁴ Оленич А. М., Бібіков Д. В. Керамічний комплекс гончарного горна з посаду давньоруського Вишгорода (за матеріалами 2013 р.) // Наук. вісник Нац. музею історії України. Зб. наук. пр. – Вип. І. – Част. перша. – К.: НМІУ, 2016. – С. 250–255.

³⁵ Чабай В. П., Евтушенко А. І., Степанчук В. Н. Вказ пр. – С. 34; Альбом ілюстрацій. – Т. 1. – Рис. 70.

Теплороздопільний блок – решітчаста перегородка – мав товщину 0,15 м і був розташований на 0,3–0,35 м нижче материка. Він був зведений на вертикальній дерев’яній підпорці, від якої по центру топкової камери залишилась стовпова ямка діаметром 0,1 м, такої ж глибини. По периметру перегородки зберіглося п’ять продухів діаметром 0,1 м.

Черинь топкової камери було на 0,8 м заглиблено у материк. Його товщина, як можна судити з креслення, становила бл. 0,1 м. Стіни зведено на каркасі, від якого по периметру залишились ямки діаметром 0,07–0,1 м, завглибшки 0,1–0,15 м. Оскільки підпорка-“козел” була відсутня, задля більшої стійкості “решітки” тильна стінка топкової камери була діагонально нахилена (знову ж-таки, як видно з креслення). Висота топкової камери дещо зменшувалась до устя. Останнє було обернене на південь, мало ширину 0,45 м і висоту 0,3 м.

Передгорнова яма також була видовжена за віссю північ – південь і примикала до устя горна. Вона мала трапецієвидну форму, розміри становили 1,8–1,9×1,5–1,6 м. Горизонтальне дно виявлене на глибині 0,65 м. В центральній частині передгорнової ями фіксувалось незначне підвальне заглиблення розмірами 1,6×0,75 м – безпосередньо робоча частина. Вздовж південної стінки ями виявлено три стовпові ями: дві, діаметром 0,1 м, – по кутах, одна, діаметром 0,05 м, – по центру³⁶.

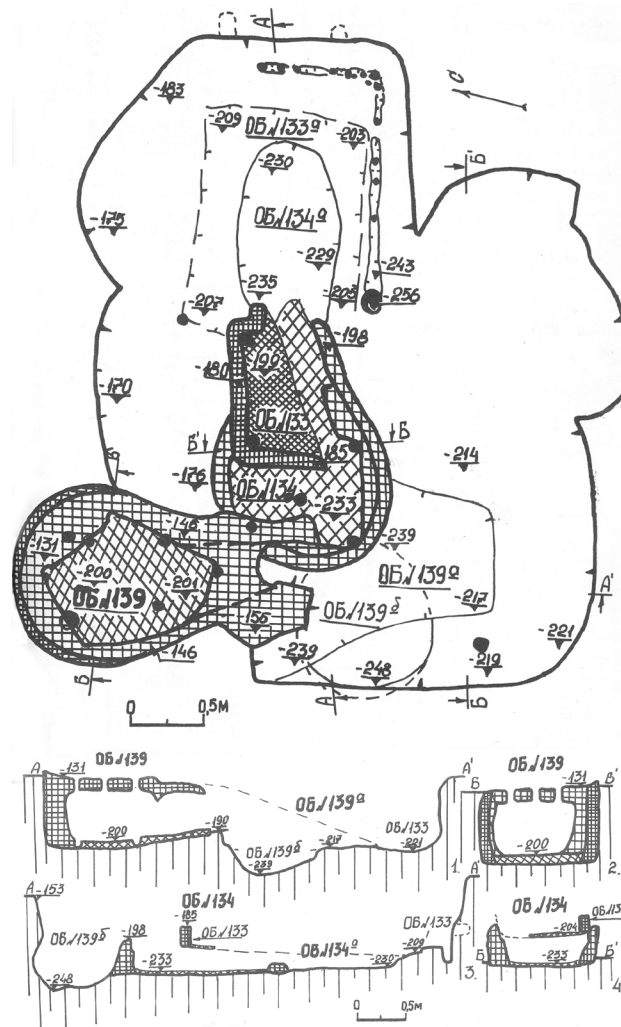

Рисунок 3. План та розрізи об'єктів 133, 134 та 139 з розкопок 1990 р. (за В. П. Чабаєм та ін.). НА ІА НАНУ.

³⁶ Там же. – С. 34–35.

Окрім фрагментів керамічних посудин, із заповнення горна походить також п'ять цілих горщиків із вираженим манжетовидним профілюванням. В цілому, більшість вінець мають виражені складнопрофільовані манжети та краї, оформлені у вигляді клиновидного заго-стрення або плавного загладжування з невеликим потовщенням. Кілька вінець закінчуються косим зрізом³⁷. Подібна кераміка, за матеріалами нововиявлених закритих комплексів Киє-ва, з'являється в перш. чверті XI ст., однак лишається у використанні протягом всього століт-тя³⁸. Загалом, аналіз керамічного комплексу дозволяє датувати горн в межах першої половини XI ст. З заповнення топки походить також п'ять денець з клеймами у вигляді тризубу.

Об'єкт 134 (1990 р.). Три горна – №133, 134 і 139 – частково перекривали один одного (рис. 3). Всі вони споруджені у великому (4,3×3,25 м) котловані аморфної форми, очевидно – більш ранньої споруди³⁹.

Найбільш раннім був об'єкт 134. Він мав грушовидну форму, звужуючись на північний схід, в бік устя. Довжина горна становила 1,6 м, максимальна ширина – 1,25 м. Північна части-на, в районі устя, виявилась зруйнованою пізнім перекопом. Залишки стінок топкової камери, завтовшки 0,1 м, на 0,35–0,4 м здіймались над рівнем череня. Внутрішня частина камери мала підквадратну форму, її розміри – 0,7×0,7 м. Черінь було на 1,0 м заглиблено в материк. Його товщина становила 0,07 м. По кутах череня виявлено по одній стовповій ямці від каркасу, діаметром 0,07–0,08 м, завглибшки 0,1 м⁴⁰. Передгорнова яма, на нашу думку, повністю пере-кривалась ямою об'єкту 133.

Керамічна колекція представлена вираженими манжетними формами з потовщеним, плавно заглаженим, краєм. Профілі мають характерну “клиновидну” форму. В одному ви-падку вінце має манжет із косим зрізом по краю. В цілому, набір кераміки дуже характерний для першої половини XI ст.⁴¹. Серед численого керамічного матеріалу з заповнення горна ви-явлено денце зі стилізованим зображенням тризуба.

Об'єкт 133 (1990 р.). Зверху об'єкт 134 перекривався ще одним горном – об'єктом 133. Від споруди залишилися залишки череню, виявленого на глибині 0,7 м від материка, та двох стінок, розташованих під прямим кутом (очевидно, горн мав прямокутну в плані форму). Ре-шту площі споруди було зруйновано тим же перекопом, котрий пошкодив устя об'єкту 133. Західну стінку простежено частково, на довжину 0,65 м. Північна – мала довжину 1,0 м і різко, також під прямим кутом, повертала до устя. Останнє було орієнтоване на схід і мало довжину 0,2 м. Товщина стінок становила 0,1 м, вони збереглися на висоту 0,2–0,25 м від рівня череня. Товщина череня – 0,03–0,65 м. В двох кутах під ним зафіксовано по стовповій ямці від каркасу, діаметром 0,1 м⁴².

Попри категоричність авторів розкопок, незвична форма об'єкту, а також його погана збе-реженість, не дозволяють на сто відсотків упевнено інтерпретувати його як гончарний горн.

Підпрямокутна передгорнова яма мала розміри 1,5×1,1 м і була довгою віссю витягнута з заходу на схід. Дно ями знаходилось на одному рівні з черенем горна. В її центральній частині зафіксовано незначне заглиблення неправильної форми – залишки робочої поверхні.

Серед матеріалу із заповнення горну траплялись фрагменти мисок і сковорідки, а також розвал кухонного горщика.

Для керамічного матеріалу характерні форми з вираженими манжетами та косим зрізом

³⁷ Там же. – Альбом ілюстрацій. – Т.1. – Рис. 71–81.

³⁸ Козюба В. К. До проблеми датування “київської” кераміки середини X – середини XIII ст. // Датування – хронологія – періодизація. Різні аспекти часу в археології / Datowanie – chronologia – periodyzacja. Różne aspekty czasu w archeologii. Тези міжнарод. наук. конф. – Львів-Віники, 2015. – С. 11.

³⁹ Чабай В. П., Евтушенко А. И., Степанчук В. Н. Вказ. пр. – С. 60–61; Альбом ілюстрацій. – Т. 1. – Рис. 112.

⁴⁰ Там же. – С. 67–68.

⁴¹ Там же. – Альбом ілюстрацій. – Т. 1. – Рис. 136–137.

⁴² Там же. – С. 61–62.

по краю. Трапляються тут також манжети із округло загладженими закінченнями та один фрагмент із “циліндричним” вінцем⁴³. На нашу думку, датування цього об’єкту не повинно виходити за межі першої пол. – серед. XI ст.

Горни другого періоду

Об’єкт 139 (1990 р.). Частково перекрив більш ранній горн – об’єкт 134. Горн мав грушовидну форму. Довжина теплотехнічної споруди за віссю північ – південь – 2,1 м. Максимальна ширина – 1,2 м; у північно-східній частині, перед устям, звужується до 0,7 м, в районі ж самого устя – знову розширюється до 0,9 м.

Від випалювальної камери залишився зовсім незначний фрагмент у північній частині – висотою 0,05 м, завширшки 0,1 м. Більша частина теплорозподільного блоку також виявилась зруйнованою. Під час спорудження блоку, для його підтримки, було використано каркас, від якого під черенем залишились чотири стовпові ямки. Ширина продухів становила 0,06 м. Один із них зберігся повністю, ще три – частково.

Конструкцію топкової камери простежено краще. Фіксуються сліди ремонту: початково товщина стінок горна становила до 0,15 м, потім з внутрішнього боку їх було підмазано додатковим шаром глини потужністю близько 0,1 м. Загальна товщина стін, таким чином склала 0,2–0,25 м; в районі устя звужувались до 0,1 м. Внутрішній об’єм топкової камери мав розміри 0,9×0,8 м, його висота – 0,5 м. Устя мало ширину 0,6 м, висоту – 0,35–0,4 м. Черинь було на 0,7–0,75 м заглиблено нижче материка. Він одношаровий, завтовшки 0,1 м⁴⁴.

Залишками пов’язаної з об’єктом 139 передгорнової ями, очевидно, є об’єкт 139-А. Являє собою трапецієвидне заглиблення, довга вісь якого збігається з довгою віссю горна. Довжина ями становить 1,25 м, ширина – 0,7 м, розширюючись у північній частині, в районі устя горна, до 1,2 м. Дно ями розташоване на 0,4 м нижче рівня череня об’єкту 139. Конструктивних елементів не виявлено⁴⁵.

В топковій камері виявлено фрагменти кераміки та цілий горщик. Профілі оформлені у вигляді манжету, що формувався за допомогою “конвертної склейки”: напливна маса краю закручувалась донизу, утворюючи спрощене манжетовидне потовщення⁴⁶. Традиційно, профілювання такого типу датують в межах др. пол. XI ст.

Об’єкт 7 (2014 р.). Горн мав витягнуту овальну форму, поздовжньою віссю орієнтований з заходу на схід. Зберігся на висоту 0,9 м. Камера випалу мала зовнішні розміри 1,2×1,0 м. Товщина стінок становила 0,1–0,15 м. Теплорозподільний блок виявився майже повністю зруйнованим. Його залишки, завтовшки 0,12–0,15 м, виявлено на висоті 0,3 м від череня. Споруджувався на опалубці з дошок, сліди якої зафіксовано у розрізі горну.

Розміри топкової камери дещо більші – 1,6×1,3 м; найбільше вона розширювалася в середній частині, в районі теплорозподільного блоку. Устя завширшки 0,4 м мало аркоподібну форму і було орієнтовано на схід. В заповненні топкової камери виявлено суцільний завал глини, що утворився внаслідок руйнування “решітки”. Під ним зафіксовано тонкий шар попелу. Відсутність слідів золи і вугілля може свідчити про нетривалий період функціонування горну. Ймовірно, об’єкт досить рано вийшов з ладу в результаті завалу “решітки” і більше не використовувався.

Горн запущено в об’єкт попереднього хронологічного періоду, в результаті чого передгорнова яма злилась з ним; прослідкувати контури останньої не вдалось⁴⁷.

У заповненні ями переважають профілі з вираженим манжетом та гострим клиновидним краєм. Зустрічаються також спрощені варіанти манжетів та манжети з плавним загладженим

⁴³ Там же. – Альбом ілюстрацій. – Т. 1. – Рис. 128–135.

⁴⁴ Там же. – С. 68–69.

⁴⁵ Там же. – С. 69.

⁴⁶ Там же. – Альбом ілюстрацій. – Т. 1. – Рис. 138–140.

⁴⁷ Івакін В. Г., Бібіков Д. В., Оленич А. М. Вказ. пр. – С. 162.

краєм і невеликою закраїною. У топковій камері виявлено два фрагменти кераміки “курганного” типу з косо зрізаним профілем. У камері випалу також переважають ранні манжетовидні профілі з гострим клиновидним закінченням, загнуті догори при загладжуванні. Традиційно вважається, що кераміка такого типу з’являється в другій половині X ст. і продовжує існувати в першій половині XI ст.⁴⁸. До більш пізніх форм із заповнення горна слід віднести профілі з помітно потовщеним краєм. Загладжування поверхні оформлене за рахунок значного напливу всередину посудини у вигляді досить масивної закраїни. На думку В. А. Петрашенка, такого типу профілі найбільш типові для другої половини XI ст.⁴⁹. Загальний аналіз комплексу дозволяє датувати горн в межах серед. – третьої чв. XI ст.

Об’єкт 81-А (1990 р.). Об’єкт являв собою гончарний горн грушоподібної форми (рис. 4). За віссю північний захід – південний схід був видовжений на 2,5 м. Ширина по центру топкової камери становила 1,2 м, в південно-східній частині, в районі устя – 1,05 м.

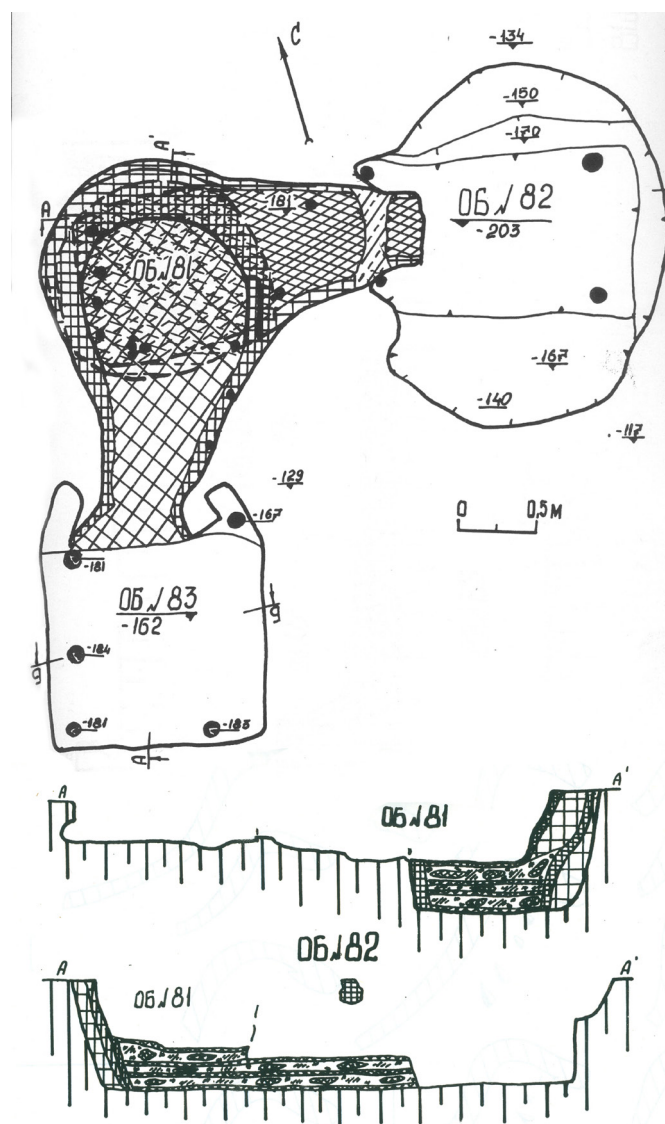

Рисунок 4. План та розрізи об’єктів 81, 82 та 83 з розкопок 1990 р. (за В. П. Чабаєм та ін.). НА ІА НАНУ.

⁴⁸ Сарачев І. Г. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья // Григорьев А. В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. – Тула: Гриф и К, 2000. – С. 232.

⁴⁹ Петрашенко В. А. Керамика IX–XII вв. Среднего Поднепровья // Древнерусская керамика. – М.: Ин-т археологии РАН, 1992. – С. 8.

Внутрішня частина топкової камери мала трапецієвидну форму короткою основою до устя. Товщина стінок камери становила 0,1–0,15 м (потоншувались до устя), ширина устя – 0,45 м.

Черинь принаймні двічі ремонтувався, про що свідчать три окремих рівня його підмазки. Вони мали товщину 0,03–0,04 м і були розділені прошарками вуглілля, попелу та печини. Нижче череня зафіксовано вісім стовпових ямок від каркасу, діаметром 0,1 м, глибиною 0,1–0,15 м.

Передгорнова яма (об'єкт 82) мала глибину від рівня материка 0,7 м. Нижня, прямокутна, її частина мала розміри 1,75×1,0 м, верхній контур сильно оплив. По кутах зафіксовано по одній стовповій ямці діаметром 0,06–0,1 м – залишки обкладки стін або легкого навісу⁵⁰.

Кераміка із заповнення випалювальної камери горну має відноситись до періоду функціонування горна 81-Б і буде описана нижче. Матеріал з передгорнкової ями має абсолютно аналогічний характер профілювання, за винятком двох фрагментів тарних посудин із прямим “циліндричним” вінцем⁵¹.

Об'єкт 81-Б (1990 р.). Наступний горн було зведено після остаточного виходу з ладу об'єкту 81-А, з використанням північної та західної стінок останнього (рис. 4). Устя горну після перебудови було розвернуте на 90%, на південний захід. В плані він також мав грушовидну форму. Максимальні розміри горна – 2,45×1,45 м, до устя звужувався до 1,05 м. Внутрішня ширина устя – 0,5 м. Товщина стінок становила 0,06–0,09 м, лише в місцях прилягання до об'єкту 81-А підмазка незначна (0,02–0,03 м). Товщина череню – 0,03 м, його було на 0,5 м врізано у материк. Вздовж східної стінки під черенем простежено три стовпові ямки такого ж, як і у попередньому випадку, діаметру та глибини.

Підквадратна в плані (1,4×1,4 м) передгорнова яма, що примикала до устя горна, була виявлена на глибині 0,3 м. В кожному з чотирьох кутів і посередині західної стіни знаходились три стовпові ямки діаметром 0,1 м, завглибшки 0,2–0,3 м⁵².

Вінця кераміки з камери випалу в цілому досить типові – це “конвертні”, підквадратної форми, рудиментовані манжети. Загладжування деяких зразків надало вінцям невиразну напливну закраїну у вигляді тонкого канелюру. Два вінця мають більш виразний загладжений манжет із клиновидним закінченням краю. Найбільш пізній фрагмент демонструє майже повну відсутність манжету, що зберігся лише у вигляді невеликого потовщення. Край також має клиновидне (гостре) закінчення, при загладжуванні загорнуто всередину посудини. Всі вище згадані типи профілів найбільш характерні для др. пол. XI ст.⁵³, останній може бути датована кінцем XI ст.

Аналогічного типу профілі тарних посудин, а також – фрагмент підправленої на крузі сковорідки-жаровні, походять також із заповнення передгорнкової ями⁵⁴. На жаль, наявний матеріал не дозволяє більш точно розподілити період існування горна відносно двох передгорнових ям. Очевидно, його перебудова відбулась за досить нетривалий проміжок часу.

Об'єкт 6 (2014 р.). Глинобитну виробничу споруду, виявлену у південно-західній частині досліджуваної ділянки, зведено у котловані овальної форми розміром 2,4×2,1 м. Зроблено це за допомогою каркасу з прутів, сліди якого збереглись у вигляді концентричних ямок діаметром 0,04–0,07 м, розташованих на відстані 0,15–0,17 м одна від одної. Загальні розміри об'єкту становили 2,1×1,55 м, довгою віссю він був орієнтований з півночі на південь. Мав грушоподібну форму, звужуючись у південній частині, до устя. Південно-західну частину горну частково знищив перекоп ХХ ст. Висота збереженої частини теплотехнічного пристрою становила до 1,5 м.

⁵⁰ Чабай В. П., Евтушенко А. И., Степанчук В. Н. Вказ. пр. – С. 91–93.

⁵¹ Там же. – Список ілюстрацій. – Т. II. – Рис. 198–200.

⁵² Там же. – С. 92–93.

⁵³ Сарачев И. Г. Вказ. пр. – С. 235.

⁵⁴ Там же. – Список ілюстрацій. – Т. 2. – Рис. 197, 201–202.

Початково об'єкт мав двоярусну конструкцію і функціонував як гончарний горн, на що вказують незначні залишки теплорозподільного блоку завтовшки близько 0,2 м (рис. 5, б). Вони зафіксовані по всьому периметру внутрішньої сторони стінки об'єкту на висоті 0,5–0,6 м від череня. Стінки спочатку мали товщину 0,1–0,2 м (рис. 5, а), черінь – 0,07–0,1 м (рис. 5, в).

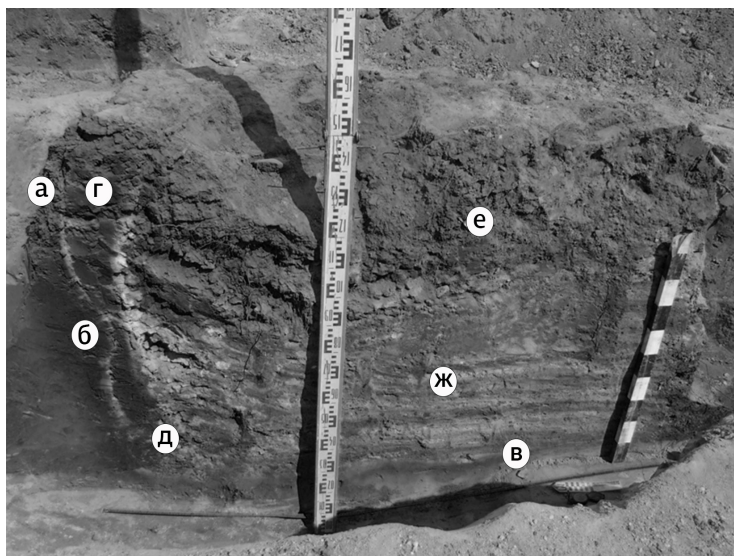

Рисунок 5. Поздовжній розріз об'єкту 6 з розкопок 2014 р.:

а – первісні стіни об'єкту; б – залишки навмисно зруйнованого теплорозподільного блоку; в – черінь; г – підмазка-ремонт стін; д – “сходи́нка”, на якій могла встановлюватись рухома решітка; е – засипка з фрагментами зруйнованого склепіння; ж – шари подрібненого вапняку та деревного вугілля.

На початку XII ст. об'єкт було перетворено на піч для випалювання вапняку. Решітчасту перегородку було навмисно зруйновано, а стінки з внутрішньої сторони було додатково підмазано потужним шаром глини (рис. 5, з).

З півдня до теплотехнічного пристрою примикала прямокутна передгорнова яма розмірами 1,4×1,2 м, глибиною 0,8–0,85 м. Вона, вірогідно, існувала на обох етапах функціонування об'єкту. Стіни ями вертикальні, дно – горизонтальне. В її південно-західному та південно-східному кутах зафіксовано стовпові ямки діаметром 0,1 м, завглибшки 0,15 м⁵⁵.

Саме з передгорнкової ями походить найбільш ранній керамічний матеріал. Кількісно тут переважають вінця з загладженим потовщеним краєм і вираженим манжетом, також поширені профілі з гострим краєм і складним манжетом. Даний матеріал має відноситись до гончарного горну, що активно функціонував протягом серед. – др. пол. XI ст. Із заповнення ями також походить уламок унікальної посудини, на нашу думку – керамічного рукомильника. Подібний предмет було знайдено на території давньоруського Воїня в кліті XII ст.⁵⁶. Другому етапу функціонування об'єкта відповідає більш пізній (кін. XI – поч. XII ст.) матеріал з нашарувань вапняку.

Горн 2004–2005 р. Горн, котрий нині музеєфіковано на території Музею давньоруського гончарства, було відкрито у 2004 р. Його було пошкоджено більш пізніми похованнями та траншеєю часів Другої світової війни. У зв'язку з доцільністю музеєфікації горна, його внутрішню конструкцію, а також багато зовнішніх елементів, досліджено не було⁵⁷. Набагато біль-

⁵⁵ Івакін В. Г., Бібіков Д. В., Оленіч А. М. Вказ. пр. – С. 162–163.

⁵⁶ Довженко В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О. Древньоруське місто Воїнь. – К.: Вид-во АН УРСР, 1966. – С. 83.

⁵⁷ Орлов Р. С., Серов О. С. Вказ. пр. – С. 3–4.

ше даних отримано під час додослідження та підготовці до музеєфікації об'єкту, проведених у 2005 р. Утім, через небезпечність руйнування, все-одно не представилось можливості повної розчистки нижньої, заглибленої, частини топкової камери (як ззовні, так і зсередини), практично усіх стінок (окрім залишків внутрішньої стінки випалювальної камери) та котловану запуску.

Горн довгою віссю був орієнтований з півночі на південь. Очевидно, мав форму, близьку до грушовидної: підовальну, майже округлу, основну частину та устя завширшки 1,03–1,2 м, що на 0,25 м виступало на південь.

Залишки випалювальної камери виявлено на глибині 0,3 м від денної поверхні, одразу під шаром дерну, та на висоті 0,2–0,25 м від рівня материка⁵⁸. Максимальний зовнішній розмір випалювальної камери, ближче до теплорозподільного блоку, – 1,88×1,82 м. Її стіни, що збереглись на висоту 0,17 м, мали товщину 0,2–0,4 м (Р. С. Орлов помилково вважав реальною товщиною стінок їх крихкий внутрішній край, завтовшки 0,05 м⁵⁹). У тильній, північній, частині вони мали нахил до 50°. Внутрішній простір камери випалу мав площу 1,4×1,3 м.

Теплорозподільний блок, завалений у центральній та південній частинах, мав товщину 0,05–0,15 м. При цьому, за спостереженням авторів робіт, ближче до центру споруди не тільки збільшувалась його товщина, але й підвищувався на 0,03–0,04 м рівень поверхні. Тобто, він мав обопільно-випуклу форму. Збереглося два цілих і два частково збережених продухи діаметром 0,07–0,09 м.

Максимально зафіксовані зовнішні розміри частково дослідженої топкової камери (розширювалась донизу) становили 2,0×1,95 м. Мала висоту 0,54–0,6 м⁶⁰. Частина заваленої випалювальної камери у топці, щільно забита фрагментами кераміки, була прийнята Р. С. Орловим за черинь горна⁶¹. За висновками дослідників, попри доволі значні розміри, горн не мав жодної підпорної системи теплопровідного блоку⁶². Південна частина, в районі устя, була сильно пошкоджена внаслідок вищезгаданих факторів. Устя прямокутної форми мало ширину 0,46–0,5 м, висоту – 0,28–0,3 м. Стінки, ближче до устя, досить товсті: 0,28–0,35 м (загальна ширина горна в цій частині, таким чином, становила 1,05–1,2 м). У нижній частині заповнення горна, під глиняним завалом, що утворилася внаслідок руйнування частин випалювальної камери і теплорозподільного блоку, виявлено суцільний масив фрагментів давньоруського посуду без слідів використання. На рівні череня зафіксовано суцільний шар попелу завтовшки 0,02 м. Цікаво, що черинь, за висновками дослідників, являв собою перепалений материковий супісок і лише в північній частині був підмазаний незначним (до 0,02 м) прошарком глини.

Передгорнова яма, судячи з креслень 2004 р., мала довжину близько 1,8 м (західна частина буда зруйнована воєнною траншеєю). Дослідження 2005 р. виявили в північній частині ями, по ширині устя, шар прокалу⁶³.

В заповненні передгорнкової ями виявлено фрагменти кераміки зі складним профільованим манжетом та потовщеним загладженням краєм, оформленим у вигляді напливної закраїни. В комплексі також представлені вінця з косим зрізом та рудиментованим манжетом, а також один фрагмент із профілем, що оформлений у вигляді вертикального “зубчика”. В цілому ці зразки можуть датуватися кін. XI – поч. XII ст.⁶⁴. Керамічний матеріал з топкової камери нечисленний. Одне вінце відноситься до типу зі спрощеним манжетом та косим зрізом, котрий

⁵⁸ Довганіч О. О., Готун І. А., Петраускас А. В. Вказ. пр. – С. 107.

⁵⁹ Орлов Р. С., Серов О. С. Вказ. пр. – С. 4.

⁶⁰ Довганіч О. О., Готун І. А., Петраускас А. В. Вказ. пр. – С. 107–108.

⁶¹ Орлов Р. С., Серов О. С. Вказ. пр. – С. 4.

⁶² Готун І., Квітницький М., Коваль О., Петраускас А. Вказ. пр. – С. 31–32.

⁶³ Довганіч О. О., Готун І. А., Петраускас А. В. Вказ. пр. – С. 108–110.

⁶⁴ Петрашенко В. А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). – К.: ІА НАНУ, 2005. – С. 60.

з'являється у перш. пол. XI ст. і має досить довгий період побутування⁶⁵. Інші профілі стилістично подібні до першого, але мають деякі відмінності. Вони належали середньо-великим тарним посудинам із циліндричним вінцем, що поширені у другій половині – кінці XI ст. Про цю дату функціонування горна опосередковано може свідчити й наявність великої кількості ручок, що також набувають популярності в цей часовий відрізок.

Горн третього періоду

Об'єкт 130 (1990 р.). Горн був орієнтований за віссю захід – схід і мав овальну форму з видовженим (0,75 м) устям з західної сторони (рис. 6). Загальна довжина теплотехнічної споруди – 3,15 м, максимальна ширина (в районі випалювальної камери) – 2,05 м. Біля устя в західній частині завширшки 0,65 м, далі на схід потовщується до 1,25 м. Горн зведено в котловані завглибшки від материка 1,0 м.

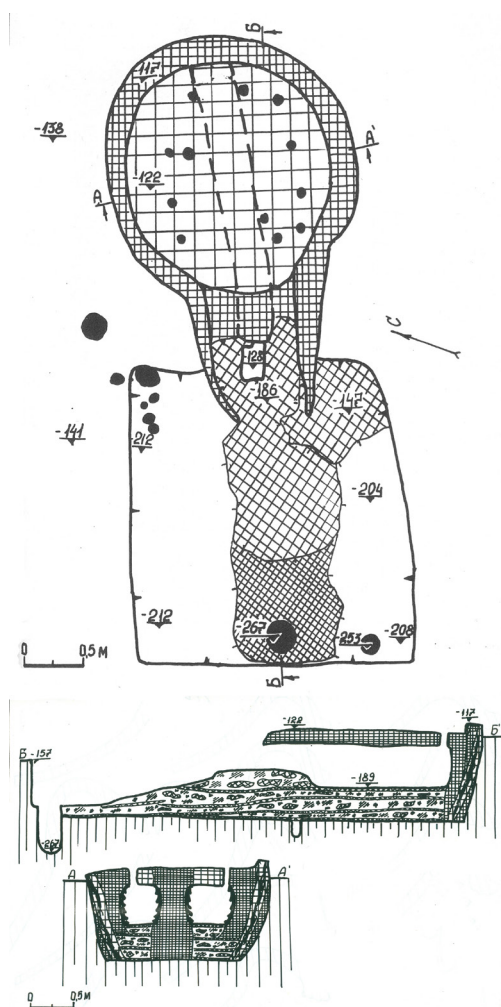

Рисунок 6. План та розрізи об'єкту 130 з розкопок 1990 р. (за В. П. Чабаєм та ін.). НА ІА НАНУ.

Випалювальна камера знаходилась вище рівня материка і збереглась лише на висоту 0,1 м. Товщина її стінок – близько 0,1–0,12 м. За спостереженням авторів розкопок, камера випалу, що мала напівсферичну форму, зводилась за допомогою дерев'яних стовпчиків, заглиблення від яких, діаметром 0,2–0,22 м, фіксувались на рівні “решітки”.

Теплорозподільний блок з продухами виявлено на рівні материка, товщина його становила 0,15–0,2 м. Всього фіксується 12 отворів-продухів діаметром 0,1 м, розташованих на відста-

⁶⁵ Козюба В. К. Вказ. пр. – С. 11.

ні 0,25 м від стінок випалювальної камери та такій же відстані один від одного. Ще два продухи такого ж діаметру виявлено ближче до центру “решітки”. Таким чином, це – єдиний вишгородський горн, теплорозподільний блок якого зберігся повністю, з усіма продухами.

Зводився він за допомогою підпорної стінки – “козла”. Останній проходить за довгою віссю і розділяє топкову камеру навпіл. Довжина “козла” та топки – 2,25 м, висота – 1,0 м. Ширина в нижній частині становить 0,5 м, у середній – 0,3 м, у верхній – 0,45 м.

Фіксується два окремих шари ремонту-підмазки топкової камери. Початково, стіни мали товщину 0,11–0,15 м. На нашу думку, цьому хронологічному етапу відповідала ще одна, попередня, “решітка”, що не збереглась. Після цього, з внутрішнього боку стіни було додатково підмазано потужним (0,15–0,25 м) шаром глини, а також споруджено новий теплорозподільний блок. Стінки увігнуті і у верхній частині разом з козлом утворюють аркоподібну форму. На останньому етапі функціонування ширина обох каналів топкової камери складала 0,45–0,5 м, а товщина її стінок – до 0,4 м. Ширина входу до устя – 0,55 м, висота – 0,75–0,8 м.

Черінь має три рівня підмазки, завтовшки по 0,1–0,15 м (кожний наступний – потужніший). При цьому, другий шар підмазки череню безпосередньо передує другому шару підмазки стінок (котрі прямо на нього і опирались), а третій його перекриває. Верхній рівень череня виявлено на 0,5 м нижче материка.

Передгорнова яма (об’єкт 130-А) мала неправильну чотирикутну форму. З заходу примикала до устя горна, котре частково в неї заходить. Розміри ями – 2,3×2,0 м, довгою віссю орієнтована з півночі на південь. Глибина від материка – 0,6–0,75 м. В центральній частині з заходу на схід виявлено глиняну обмазку завтовшки 0,12–0,15 м. Вона на 1,6–1,7 м простягається з заходу на схід і виходить до устя горна. Автори розкопок припускали, що обмазка являє собою залишки зруйнованої частини устя. Однак, в такому випадку його загальна довжина складала б майже 2,5 м! Швидше за все, ми маємо справу з вимосткою робочої частини передгорнної ями, що фіксувалась під час досліджень інших гончарних горнів. Під західною стінкою виявлено було дві стовпові ями, діаметром 0,15 м глибиною 0,4–0,45 м від рівня дна ями⁶⁶. Заповнення передгорнної ями було набагато насиченішим керамічним матеріалом. Окрім уламків посуду, з заповнення походило 35 фрагментів плиток підлоги.

Окрім вінець з манжетовидним потовщенням із закраїною, відігнутою догори чи всередину, виявлено клювоподібний із закраїною та косо зрізаний від посудини з прямою шийкою⁶⁷, що дозволяє датувати його поч. XII ст.

Горни четвертого періоду

Об’єкт 2-а (2015–2016 рр.). Чудово збережений гончарний горн мав грушоподібну форму, довгою віссю був орієнтований з півночі на південь (рис. 7). Північна частина теплотехнічного пристрою виходила за межі досліджуваної ділянки, під пров. Старосільський. Вирахувати загальну довжину горна – приблизно 2,55–2,65 м – дозволила вибірка топкової камери підбоек. Максимальна ширина (по центру випалювальної камери) становила 1,8 м; в південній частині, до устя, об’єкт звужувався до 1,25 м. Устя, орієнтоване на південь, мало ширину 0,35 м і висоту 0,5 м. Стіни збереглись на висоту до 1,05 м. Споруджені вони були за допомогою каркасу з гілок, вертикальні ямки від яких діаметром 0,05–0,08 м фіксувалися під черенем. Крім того, ближче до устя виявлено дві ямки більших розмірів – 0,15×0,1 м.

На першому етапі об’єкт був однокамерним. Товщина стін становила 0,15–0,25 м (рис. 7, а). Нижня частина заповнення теплотехнічної споруди являла собою потужний – до 0,45 м – шар вапна (рис. 7, в). Беручи до уваги й саму конструкцію об’єкту 2-а, можемо з упевненістю інтерпретувати його на першому етапі функціонування як піч для випалювання вапняку. Черінь підмазано шаром глини потужністю 0,07–0,1 м. По центру споруди, по її довгій осі, в

⁶⁶ Чабай В. П., Евтушенко А. И., Степанчук В. Н. Вказ пр. – С. 158–161.

⁶⁷ Там же. – Список ілюстрацій. – Т. 2. – Рис. 197, 301.

черені фіксується широка виїмка завглибшки до 0,4 м, також заповнена вапном, яка, вочевидь, використовувалась як канал для вивантажування вапна (рис. 7, б).

На другому етапі експлуатації об'єкту 2-а він був перетворений на двоярусний гончарний горн. Було споруджено теплорозподільний блок з продухами, котрий відділяв випалювальну камеру від топкової та підтримувався за допомогою масивного “козла” (рис. 7, з).

Внутрішній простір овальної в плані випалювальної камери мав ширину 1,45 м та, вочевидь, дещо більшу довжину. Він був майже повністю заповнений фрагментами зруйнованого склепіння горна.

Теплорозподільний блок – “решітку” – було виявлено на висоті 0,6 м від череня. При його спорудженні було використано дерев'яну опалубку, котра підтримувала його знизу: тут виразно простежуються відбитки кори. Опалубка мала згоріти після першого обпалу горна. На відстані 0,32–0,41 м від стінки випалювальної камери, паралельно їй, та приблизно на однаковій відстані один від одного (0,2–0,22 м) в “решітці” виявлено чотири розташованих півколом отвори-продухи діаметром 0,08–0,1 м. Ближче до північної частини теплорозподільний блок провалився.

Рисунок 7. План та поперечний розріз об'єкту 2-а:

а – первісні стіни об'єкту; **б** – черені об'єкту з каналом для вивантажування вапна; **в** – шар вапна; **г** – теплорозподільний блок та підпорна стінка, зведені після зміни призначення об'єкту; **д** – шари підмазки – сліди ремонтів стін; **е** – гумусований супісок.

Підпорну стінку – козел – було встановлено прямо на міцному шарі вапна, утвореному під час попереднього етапу експлуатації об'єкту. Вона мала розміри 0,75×0,2–0,25 м, заввишки становила 0,45–0,55 м і на 0,2 м не доходила до північної, тильної, стінки горна. Підпорна стінка розділяла топкову камеру навпіл. Максимальна ширина західної половини топки становила 0,42 м, східної – 0,47 м; висота – 0,4 та 0,45 м відповідно. Кожна з них мала аркоподібну форму, що мало забезпечувати додаткову стійкість теплорозподільного блоку (рис. 7, е). Для цього стінки об'єкту з внутрішньої сторони було підмазано додатковим шаром глини потужністю 0,07–0,13 м, що також упирався прямо в прошарок вапна (рис. 7, д).

Останній, третій етап функціонування об'єкту 2-а пов'язаний з ремонтними роботами (імовірно, в результаті завалу решітки). Стіни топкової камери з внутрішнього боку ще раз підмазано шаром глини потужністю до 0,13 м. Загальна товщина стін, таким чином, склала

0,4–0,45 м, а максимальна ширина кожної половини топкової камери зменшилась до 0,3 та 0,4 м відповідно. Заповнення топкової камери являло собою гумусований супісок з фрагментами керамічних виробів та завалених стін горна. Крім того, в деяких місцях помічено незначні, локальні, підмазки (вірогідно – в місцях тріщин). Як і на попередньому етапі, черенем фактично слугував шар вапна, що лишився після зміни призначення об'єкту.

Нижня частина квадратної в плані передгорнної ями мала розмірами 1,3×1,3 м і була на 1,05–1,1 м заглиблена в материк. В південно-західному та південно-східному її кутах, досліджених у 2014 р. виявлено по одній стовповій ямці діаметром 0,2 м – залишки легкого навісу. З заходу, півдня та сходу до нижньої частини ями на висоті 0,5–0,6 м примикала сходинка завширшки 0,3–0,7 м з аморфним зовнішнім контуром. На сходинці, у тих самих кутах, також зафіксовано по стовповій ямці, діаметром 0,15 м, – вірогідно, результат перебудови навісу. Середню частину заповнення ями повністю перекривав потужний завал глини, вище якого було знайдено кілька повних розвалів кухонних горщиків, а також дві цілі форми. Тут же було виявлено два денця горщиків з клеймами у вигляді знаку Рюриковичів.

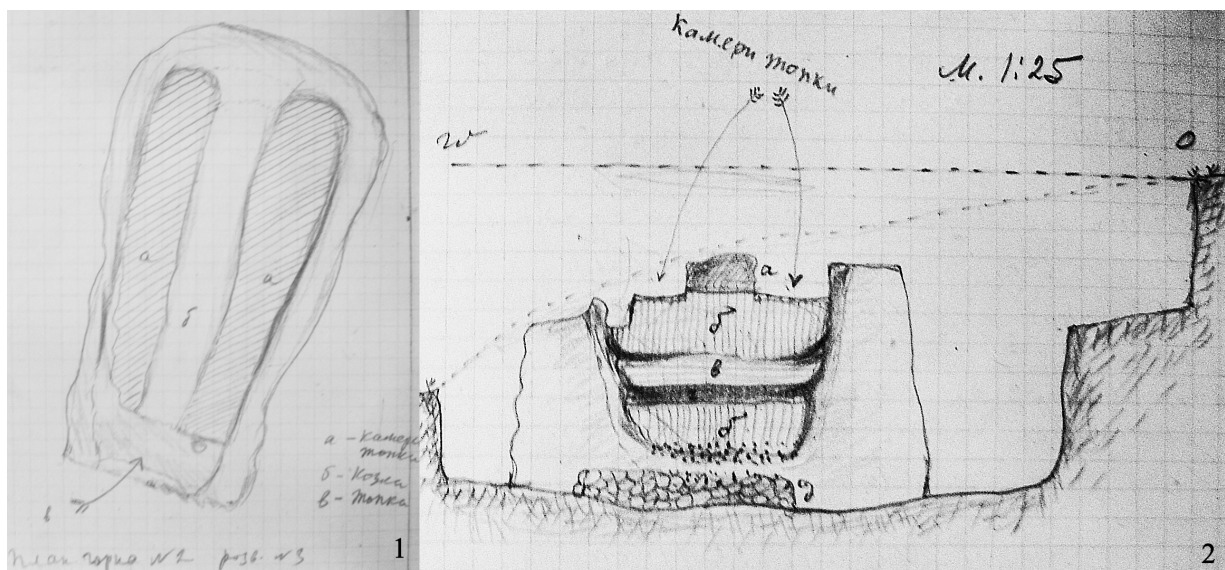

Рисунок 8. План та поперечний розріз горна 2 з розкопок 1936 р. на замальовках Т. М. Мовчанівського. НА ІА НАНУ:

а – “випалена глина (козел)”; **б – “вапняковий розчин із шлаками”;** **в – “глиняна обвальковка”;** **г – “випалена на печину глина (решетка старого горна?)”;** **д – “бут битої цегли”.**

У верхньому горизонті заповнення ями з-поміж значної кількості манжетовидних профілів присутні два типи, притаманні для більш пізнього часу. До першого слід віднести посудини з прямим вертикальними, трохи відігнутими назовні, вінцями, завершення котрих оформлені у вигляді косоного зрізу з невеликим “канелюром” внутрішнього напливу. На поселенні Ліскове подібна кераміка в цілому характерна для XII ст.⁶⁸, як і на поселенні Григорівка⁶⁹. До другої категорії відносимо середньовідхилені назовні вінця, край яких оформлений у вигляді заглаженого зрізу, де наплив глиняної маси витягнутий назовні у формі вираженого “зубчику”. Цей профіль слід віднести до типу 11 за І. Г. Сарачевим⁷⁰, також він близький до типу 10 за В. О. Петрашенком⁷¹. Датувати його слід в межах першої половини XII ст. Керамічний комплекс

⁶⁸ Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам’ятки матеріальної культури). – К.: ІЗМН, 1997. – С. 84.

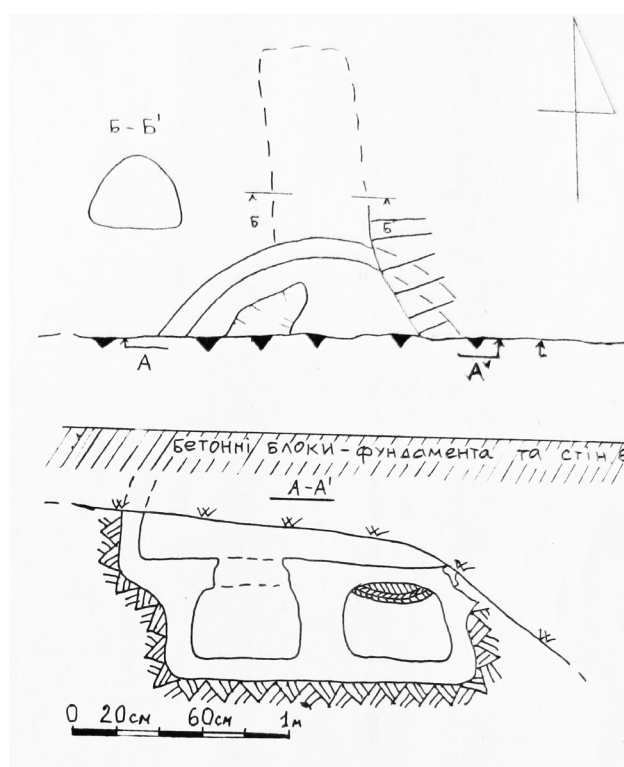
⁶⁹ Петрашенко В. А. Древнерусское село... – С. 58.

⁷⁰ Сарачев І. Г. Вказ. пр. – С. 235.

⁷¹ Петрашенко В. А. Древнерусское село... – С. 58.

із заповнення топкової камери гончарного горна не дуже відрізняється від виявленого у верхній частині передгорнкової ями. Домінують профілі із “зубчиком”, із вертикальним вінцем, відігнутим назовні, та заглаженим манжетом з косим зрізом. Очевидно, що ці фрагменти стосуються останнього періоду функціонування об’єкту 2-а. Більш ранній матеріал дає шар вапна.

Горн 2 (1936 р.). Камера випалу та теплорозподільний блок не збереглися. Форму горна охарактеризовано як “видовжено-трапецієвидну”. Споруда була видовжена з півночі на південь на 3,86 м. Ширина в округлій тильній частині – 2,38 м, в районі устя – 1,5 м. Поздовжня підпорна стінка-козел, що підтримувала теплорозподільний блок (“решітку”) і розділяла топкову камеру навпіл, збереглась на висоту 0,18–0,22 м (рис. 8, а). Ширина козла – 0,5–0,57 м; в південній частині, біля устя, звужувався до 0,35 м. Дві половини топкової камери становили завдовжки 2,75 і 2,95 м, завширшки – 0,33–0,37 і 0,27–0,44 м відповідно. Вони також звужувались в районі устя і, зрештою, з’єднувались, утворюючи топку периферійної дії завдовжки приблизно 0,5 м. З заповнення походять дві мініатюрні посудинки.

**Рисунок 9. План та поперечний розріз горна з розкопок 2000 р. (за С. Я. Ольговським та ін.).
НА ІА НАНУ.**

Під череном топкової камери горна, що являв собою “скупчення шлаків, кераміки та печини”, виявлено суцільний масив обпаленої глини (рис. 8, в). Нижче нього ще приблизно на 0,5 м продовжувалось заповнення. Т. М. Мовчанівський в цілому вірно трактував цей масив як завал більш раннього горна. Після цього відбувся ремонт: стіни топкової камери було залишено, а “козел”, що мав підтримувати “решітку”, було поставлено прямо на заповнення.

Однак, варто звернути увагу на потужні шари “вапнякуватої маси з білими вкрапленнями”, виявлені як над завалом, так і під ним (рис. 8, б)⁷². Як і об’єкт 2-а, горн 2 з розкопок 1936 р. спочатку мав однокамерну конструкцію і служив піччю для випалювання вапняку. Функціонування об’єктів ми пов’язуємо з фінальним етапом спорудження церкви-мавзолею Свв. Бо-

⁷² Мовчанівський Ф. М. Щоденник керівника Вишгородської експедиції ІІМК (05.09–26.09.1936 р.). – НА ІА НАНУ. – Ф. 20. – 1936. – № 42. – С. 86–89.

риса і Гліба (завершене у 1112 р.). Відповідно, в якості гончарних горнів вони почали використовуватись після цієї дати.

Горн п'ятого періоду

На момент приходу археологів було вирито котлован і закладено бетонний фундамент, який знищив, у тому числі, більшу половину гончарного горна округлої форми (рис. 9). Збереглась північна частина теплотехнічного пристрою, куди виходило видовжене устя. Це – єдиний вишгородський горн, відкритий поза територією південного посаду в урочищі Гончарі. Інших археологічних об'єктів під час зачистки стін котловану не виявлено.

Реконструйований діаметр випалювальної камери становив 1,8 м. На висоту 0,2 м збереглась стіна камери завтовшки 0,1 м.

Частково зруйнований теплорозподільний блок мав ширину 0,1 м. Фіксувались сліди ремонтів у вигляді чотирьох послідовних нашарувань глиняного розчину потужністю до 0,05 м. Продухи на збереженій частині теплорозподільного блоку зафіксувати не вдалось, що, на думку дослідників, може свідчити про невелику їх кількість.

Цікаво, що топкова камера мала значно менший діаметр – близько 1,2 м, що надавало профілю горна свого роду “грибоподібної” форми. Висота камери – 0,25–0,35 м. Стінки товщиною 0,1–0,15 м були обпалені до яскраво-червоного кольору і ошлаковані. Розчищено північний край “козла”, що мав товщину 0,25 м, по центру звужуючись до 0,2 м. Автори розкопок реконструювали козел як центральний опорний стовп, однак його несиметричне (близько до устя) розташування схиляє до варіанту поздовжньої підпорної стінки. Аркоподібне устя, орієнтоване на північ, мало довжину бл. 1,0 м, хоча повністю оконтурити його не вдалось. Максимальна ширина – 0,45 м, висота – 0,35–0,4 м, підмазане шаром глини завтовшки 0,05–0,08 м.

Заповнення топкової камери являло собою однорідний гумусований супісок з вугликами, фрагментами печини та кухонного посуду. Також знайдено чотири уламки плінфи сіро-брунатного кольору з залишками скріплюючого розчину⁷³. Відомо про існування у Вишгороді тільки однієї мурованої споруди – церкви Свв. Бориса і Гліба. Отже, датувати горн слід не раніше ост. десятиліття XI ст. – часу першої руйнації храму.

Керамічний матеріал вказує на ще пізнішу дату. Більша частина зразків із топкової камери мають заглажене всередину, у вигляді масивної закраїни. Потовщення краю відсутні, шийка плавно вигнута під невеликим кутом назовні. Найбільш ранні зразки посуду, профільованого таким чином, з'являються, ймовірно, близько др. чв. XII ст. і лишаються надзвичайно поширеними і в перш. пол. XIII ст.⁷⁴. Серед колекції слід виділити два профілі, що крім масивної закраїни під кришку мають також потовщення вінця із зовнішнього боку посудини, утворюючи масивний, майже округлий, валик. Шийка профілю – струнка, також відігнута назовні під незначним кутом. Традиційним для давньоруських пам'яток Середнього Подніпров'я є датування таких профілів в межах кін. XII – перш. пол. XIII ст.⁷⁵. Однак його поява, ймовірно, відноситься до др. пол. XII ст. Отже, найбільш коректно відносити даний гончарний комплекс до цього періоду.

Недатовані горни

В цю групу було об'єднано гончарні горни, керамічний або інший датуючий матеріал з яких, по тих чи інших причинах, не зберігся. До них відносимо споруди, виявлені в 1930-х рр.: невдовзі після проведення розкопок їх авторів було заарештовано і страчено, а більшість здобутої речової колекції не збереглась. Про результати робіт 1960-х і 1990-х рр. відомо лише з коротких публікацій. Матеріали останніх мають зберігатись у Вишгородському історико-культурному заповіднику, однак, наразі відшукати їх не вдалось.

⁷³ Ольговський С. Я., Філюк О. В., Анжияк С. М., Михайленко С. П. Охоронно-рятувальні роботи у м. Вишгород Київської області // НА ІА НАНУ. – 2000/116. – С. 4–6.

⁷⁴ Петрашенко В. А. Древнерусское село... – С. 60; Сарачев И. Г. Вказ. пр. – С. 235;.

⁷⁵ Там же.

Горн 1 (1936 р.). Горн було врізано в західний схил згаданого яру, а устя топкової камери, обернене на схід, вірогідно, виходило прямо на схил. На довжину 1,6 м збереглась лише західна, тильна, частина, підпрямокутна в плані.

Майже не збереглась і випалювальна камера; лише її західну стінку, завширшки 0,12–0,2 м, простежено на висоту 0,2–0,25 м. Внутрішня частина випалювальної камери мала округлу форму, її діаметр – 1,65 м.

Частина “дірчатої решітки” – теплорозподільного блоку – була виявлена на глибині 0,27 м. Вона мала товщину 0,1–0,16 м (як видно з розрізу, нижня частина решітки утворювала арки над обома половинами топкової камери). Три збережені отвори-продухи (“дірки”), розташовані півколом на відстані 0,14–0,32 м від стінки випалювальної камери та 0,24–0,5 м – один від іншого, мали діаметр 0,06–0,09 м.

Стіни топкової камери мали товщину 0,35–0,48 м; “козел” – ширину 0,3–0,35 м і висоту 0,46–0,53 м. Дві половини самої камери були завширшки 0,52 і 0,47 м, заввишки 0,55 і 0,56 м відповідно. Таким чином, максимальна загальна ширина теплотехнічного пристрою становила 2,03 м. Горн зведено на черені завтовшки 0,1–0,15 м. В заповненні топкової було виявлено уламки горщиків з лінійним та хвилястим орнаментом, а також половина невеликої миски. За керамічним матеріалом Т. М. Мовчанівський датував споруду XII ст.⁷⁶.

Горн 1937 р. Виявлено глинобитну споруду грушовидної форми. була на 3,25 м видовжена за віссю північ – південь і виходила устям до схилу яру, на північ. Ширина становила близько 2,0 м. Збереглась нижня частина гончарного горна. Лише у східній частині виявлено незначні залишки теплорозподільного блоку (“решітки-перекриття”) завтовшки 0,07–0,09 м. На відміну від горнів, виявлених у 1936 р., жодних креслеників та фото, на жаль, не збереглося.

Не зовсім зрозумілим є опис завалу тонких плиток з пісковика, котрими, на думку Т. М. Мовчанівського, закладалась випалювальна камера: “плитки очевидно були використані у побудові тильної частини горна де робилася закладка і виборка керамічної продукції”⁷⁷. Р. С. Орлов, підтримуючи гіпотезу автора розкопок, вважав ці плитки найцікавішим елементом конструкції горна⁷⁸. Очевидно, що використовувати для подібних цілей пісковик було б недоцільно, адже під дією відкритого вогню він швидко тріскається. Та й покладів цієї породи поблизу Вишгорода немає. Цілком можливо, що дослідники прийняли за пісковик, знову ж таки, плитки вапняку, призначеного для випалювання.

Стіни топкової камери горна були завтовшки 0,2–0,3 м. Підпорна стінка товщиною 0,35 м, що розділяла топкову камеру навпіл, фіксувались на висоту 0,26–0,32 м. Краще зберігся західний канал топки. Завширшки він був 0,3–0,33 м (у західній частині), заввишки – 0,4 м. Ширина устя (“входу”) становила 0,46–0,87 м. В топковій камері виявлено трапецієвидну глиняну плитку з двома отворами для підвішування, якою, як вважали дослідники, затулялося устя⁷⁹. Розміри предмету – 350×150–200 мм, товщина – 27–27 мм. Наразі аналогічних знахідок у давньоруській археології не зафіксовано. Як відомо, через устя до топкової камери нагніталось повітря, а тому закривати його мало сенс лише на останньому етапі випалу, коли всередині горна досягнуто критичної температури. Не виключена також інтерпретація даного предмету як декоративної черепиці, хоча серед пам’яток домонгольського часу глиняна черепиця зустрічалась лише під час досліджень Десятинної церкви⁸⁰.

Горн 1960-х рр. Коротко повідомляється про розкопки двоярусного гончарного горна, керамічний матеріал з якого було віднесено до XII–XIII ст.⁸¹.

⁷⁶ Мовчанівський Т. М. Вказ. пр. – С. 86.

⁷⁷ Мовчанівський Т. М. Ділянка № 6/37 (гончарний горн) // НА ІА НАНУ. – Ф. 20 – 1937. – № 64. – С. 2–3.

⁷⁸ Орлов Р. С. Дослідження... – С. 39.

⁷⁹ Мовчанівський Т. М. Ділянка №6/37... – С. 3.

⁸⁰ Каргер М. К. Розкопки на садибі Київського історичного музею // АП УРСР. – Т. III. – 1952. – С. 12–13.

⁸¹ Толочко П. П. Вказ. пр. – С. 118.

Горн 1990 р. (Р. С. Орлов). Споруду зведено у котловані завглибшки 1,05 м від рівня материка. Довгою віссю горн був орієнтований за віссю захід–схід. Свого часу він зазнавав капітального ремонту, внаслідок чого зафіксовано два різночасових устя та, відповідно, дві передгорнові ями (рис. 10).

Овальна в плані випалювальна камера мала розміри 1,6×1,4 м, зберіглась лише на висоту 0,05 м. Товщина стінок становила 0,1–0,15 м. Решітчастий теплорозподільний блок мав товщину 0,2 м. Один канал-продух зберігся повністю, ще чотири – частково. Вони мали діаметр 0,1–0,15 м. На жаль, якому з етапів функціонування горна відповідають описані залишки випалювальної камери та решітки, не зазначається.

Топкова камера, заввишки 0,85 м, була розташована точно під випалювальною. Основна її частина мала аналогічні розміри. Залишки будь-яких підпорок не зафіксовані. На першому етапі топкова камера була орієнтована устям на схід. Устя мало довжину 0,6 м, ширину – 0,7 м.

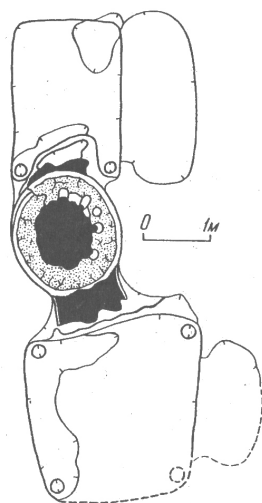

Рисунок 10. План горна з розкопок 1990 р. (за Р. С. Орловим).

Передгорновою ямою на цьому етапі слугувало розташоване на схід від горна прямокутне заглиблення розмірами 2,3×1,7 м, глибиною 0,95 м. В північно-західному та південно-західному кутах фіксувалися стовпові ямки діаметром 0,2 м, глибиною 0,3–0,4 м.

На другому етапі функціонування споруди стіни топкової камери було підмазано шаром глини потужністю до 0,15 м, а з західного боку зроблено нове устя, довжиною 0,6 м, шириною 0,9 м. Отже, на обох етапах загальна довжина теплотехнічного пристрою складала близько 2,2 м. Нарешті, під час останнього ремонту на стіни топки було додатково нанесено ще один шар глиняної підмазки, товщиною до 0,2 м. Її внутрішня ширина, таким чином, зменшилась до 0,6 м.

Західна передгорнова яма підпрямокурної форми мала розміри 2,8×2,8 м і глибину від материка 1,3 м. Південно-західний її кут виходив за межі розкопу, в трьох інших кутах простежено по одній стовповій ямі діаметром 0,25 м, глибиною 0,6–0,7 м. Обидві передгорнові ями були заповнені темно-сірим супіском з фрагментами печини, вугликами та прошарками золи.

На чотирьох денцях зустрічаються клейма зі стилізованим зображенням тризуба⁸².

Горн 1992 р. Горн мав грушеподібну форму, був витягнутий за віссю захід – схід. Загальні розміри споруди – 3,4×1,9 м.

Камера випалу зберіглась на висоту лише кілька сантиметрів. Вона мала округлу форму діаметром 1,9 м, товщина стінок становила 0,2 м.

⁸² Орлов Р. С. Дослідження... – С. 60.

Над північною стіною топки зафіксовано частину теплорозподільного блоку завтовшки 0,15 м. Його верх розташовувався приблизно на рівні материка. Збереглося п'ять отворів-продухів. Вони мали діаметр 0,1 м і, як видно з креслення, були розташовані на відстані 0,15–0,25 м від стіни топкової камери та один від одного.

Висота топкової камери – 0,8 м. Її внутрішній простір, завширшки 1,4 м, був розділений надвоє “козлом” – підпорною стіною завдовжки 2,0 м, завширшки 0,25 м. Швидше за все, підпорна стіна дещо не доходила до східної, тильної, стіни топкової камери, але горн у цій частині сильно пошкоджений. Устям горн був орієнтований на захід. Його довжина – бл. 1,5 м (загальна довжина топкової камери, таким чином, становили майже 3 м). Внутрішня частина топки в районі устя звужувалася до 0,6 м. Черинь мав товщину 0,05–0,1 м. Жодної інформації про характер заповнення горна не збереглося.

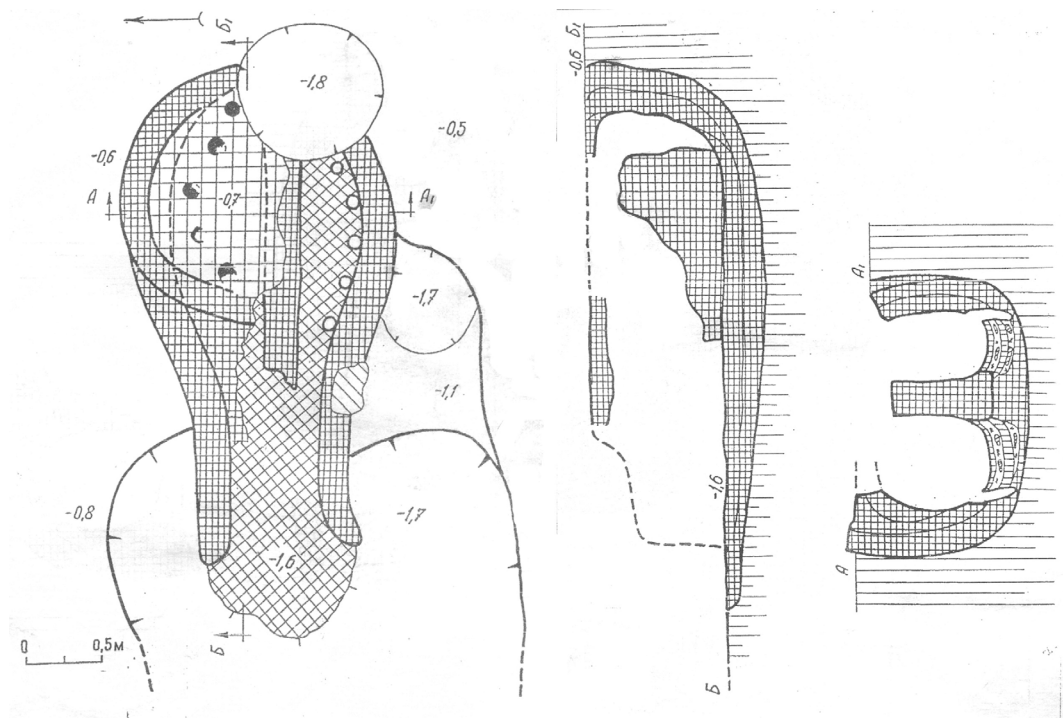

Рисунок 11. План горна з розкопок 1995 р. (за Р. С. Орловим).

Спостерігаються сліди ремонту: стіни, що початково мали товщину до 0,2 м, з внутрішнього боку було двічі підмазано шарами глини потужністю до 0,15 м кожний. За спостереженням авторів розкопок, саме під час останнього ремонту було наново збудовано вищеописані “козел” та “решітку”.

З заходу до об'єкту примикала передгорнова яма завширшки понад 2 м (виходила за межі розкопу)⁸³.

Горн 1995 р. Горн грушоподібної форми зведено у котловані глибиною 0,5–0,6 м. Загальні розміри споруди – 2,6×1,8 м, була орієнтована за віссю північний захід – південний схід (рис. 11).

Стінки випалювальної камери мали товщину 0,08–0,1 м і збереглися на висоту 0,2 м. Камера мала округлу форму діаметром 1,6–1,7 м.

Дуже добре зберігся теплорозподільний блок завтовшки 0,1 м. На відстані 0,26–0,4 м один від одного зафіксовано сім продухів діаметром 0,1 м.

Підтримувався теплорозподільний блок за допомогою підпорної стіни довжиною 0,9 м,

⁸³ Там же. – С. 62.

завширшки 0,2 м. Нижня, топкова, камера, мала висоту 0,4–0,5 м. Внутрішній простір топкової камери, розділений підпоркою навпіл, становив 2,2×0,9 м. Устя мало довжину 0,9 м і ширину 0,4 м.

Підгорнова яма прямокутної форми мала розміри 1,4×1,2 м, глибина – 0,8 м від рівня материка⁸⁴.

Зруйновані та недосліджені горни

Для розуміння масштабів вишгородського гончарного виробництва мають значення і дані різних років про майже зруйновані горни, а також – такі, що були візуально зафіксовані, але не досліджені. На відміну від попередньої групи, ці дані не несуть жодної інформації про конструкцію горнів.

Горни 1936 р. Пічні викиди зафіксовано в схилі яру в районі сучасної греко-католицької церкви та вздовж дороги, що вела до нього⁸⁵. Два з них, обрані для дослідження, виявились гончарними горнами.

Горн 1947 р. Виявлено підквадратну споруду розмірами 3,6×3,6 м, на 0,5 м заглиблену нижче материка. В центрі неї знаходився великий (1,6×1,5 м) округлий розвал печини. З заповнення споруди походив численний керамічний матеріал, зокрема – денце з клеймом у вигляді знаку Рюриковичів. Останній В. Й. Довженок вважав тотожним гербу на монетах Володимира Святославича, хоча, на нашу думку, він радше схожий на герб Святополка Окаянного. Саму ж споруду дослідник небезпідставно розглядав як зруйнований гончарний горн⁸⁶. Можна обережно датувати його перш. чв. XI ст., хоча згадане денце могло потрапити до заповнення споруди випадково.

Горни 1960-х рр. Окрім розкопаного горна, під час обстеження посаду виявлено близько п'ятнадцяти округлих плям випаленої глини, котрі яскраво виділялись на фоні оранки. Підйомний матеріал дослідники також датували XII–XIII ст.⁸⁷.

Горни 1992 р. Два горни, знайдені Р. С. Орловим по вул. Першотравневій (Межигірського Спасу), 9 на відстані 11 м один від одного, виявились практично повністю зруйнованими. Не вдалося встановити навіть конструкцію топкової камери. До одного з розвалів примикала передгорнова яма. В розвалі іншого, окрім гончарної кераміки, виявлено фрагменти ліпного посуду роменської культури⁸⁸.

Горни 2008 р. Обстежено ділянку по вул. Межигірського Спасу, в 100 м на схід від Музею давньоруського гончарства. Залишки давньоруських горнів було зафіксовано в зруйнованому будівельним котлованом шарі⁸⁹.

Об'єкт 15 (2014 р.). Горн, розташований в південно-західній частині ділянки, виявився практично повністю зруйнованим перекопом XX ст. На дні останнього, на глибині 0,7 м від рівня материка, виявлено залишки череня, а в заповненні траплялись численні фрагменти печини⁹⁰.

Еволюція вишгородських горнів

Вірність запропонованих нами датувань підтверджується виявленими хронологічними змінами в конструкції горни.

Так, для споруд першого етапу (рубіж – перша пол. XI ст.) характерна відсутність козла і незначні розміри. Внутрішній діаметр камер випалу в горнах цього періоду не перевищував 1 м. Їх невеликий корисний об'єм свідчить про дрібносерійне виробництво. Так, у випалювальній

⁸⁴ Там же. – С. 62–63.

⁸⁵ Мовчанівський Т. М. Щоденник... – С.80–81.

⁸⁶ Довженок В. Й. Розкопки древнього Вишгорода... – С. 16–17.

⁸⁷ Толочко П. П. Вказ. пр. – С. 118.

⁸⁸ Орлов Р. С. Дослідження... – С. 61.

⁸⁹ Петраускас А. В., Готун І. А., Коваль О. А. Вказ пр. – С. 79.

⁹⁰ Івакін В. Г., Бібіков Д. В., Оленич А. М. Вказ. пр. – С. 162.

камері об'єкту 102, яка лишилась не розвантаженою, виявлено 13 горщиків (хоча частину серії, вірогідно, було втрачено, оскільки верх камери ще в давнину було зруйновано). Кількісно співставну партію (25 горщиків) було, наприклад, виявлено в заповненні горну з міста Вщиж⁹¹.

Більшість горнів другого періоду (серед. – др. пол. XI ст.) має схожу конструкцію. Така варіативність свідчить про пошук давніми гончарями оптимального співвідношення міцності полицки та корисного об'єму випалювальної камери, а також – більш ефективного способу керування вогнем в процесі випалу.

Чіткою хронологічною відмінністю горнів третього (кін. XI – поч. XII ст.) та четвертого (перша пол. XII ст.) періодів є наявність підпору стінки. Імовірно, саме до цього часу відносяться всі горни, віднесені нами до недатованих, які також мали козел (і цим можна пояснити значну, здавалося б, кількісну перевагу ранніх горнів). Опосередковано це підтверджується і уривчастими даними про матеріал із цих комплексів. Так, горн 1 з розкопок 1936 р. автори розкопок датували XII ст., горн, виявлений в 1960-х рр. – XII–XIII ст.⁹². У заповненні горна з розкопок 1995 р., крім зразків кухонної кераміки, траплялися фрагменти “гличиків з прямим вінцем”⁹³.

Орієнтовно в др. чв. XII ст. посад одномоментно гине в пожежі і більше не відновлюється. Ми схильні пов'язувати це явище з подіями 1136 р., коли, за літописними даними, Ольговичі разом з половцями спустошили київські околиці “до Вишгорода”. Логічно було б припустити, що поодинокі гончарні горни починають будуватися в інших частинах міста. Так, горн другої половини XII ст. розкопано на північних околицях міста.

⁹¹ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы... – С. 36.

⁹² Толочко П. П. Вказ. пр. – С. 118.

⁹³ Орлов Р. С. Дослідження... – С. 63.